

“Humanistide prints” teosed saksa varauusaegse keeleruumi kahes servalinnas

Erasmiana
Sopronis ja Tallinnas

KAIDO ORULA

Võõras, kes on lugenud sinuga üht ja sama raamatut, ei ole enam nii võõras. Mõlemale tuttav tekst rajab aluse ühisele arusaamisele vähemalt terakese maailma kohta. Varauusaegse Ungari ja Eesti ala vahelise kauguse näilikkusele raamatukultuuri ühe fragmendi taustal on pühendatud järgnev kirjutis. See on ülevaade Rotterdami Erasmuse teostest saksa-ungari segaasustusega kaubanduslinna elanike isiklike raamatute hulgas ning varaloenditest, mille kaudu on meie ajani jõudnud teadmised humanisti teoste olemasolust saksa linnakultuuri- ja keeleruumi lõunaserval. Ja visand mõnest raamatukultuuri joonest, mis seob saksa keelepruugis Ödenburgi nime kandvat Kesk-Euroopa linna ühe kaubanduslinnaga Läänemere ääres, mida raamatutele lähemal seisvad elanikud nimetasid suupäraselt Revaliks.

I

Nii Ödenburg/Soproni kui ka Reval/Tallinna kohta on erinevatel eesmärkidel 16. ja 17. sajandil koos-

tatud maise vara loendites säilinud tähelepanuväärne hulk sissekandeid raamatute kohta.¹ Loomulikult ei esita aja hammasratate vahelt läbi käinud inventariseerimisdokumendid täielikku pilti ühe linna elanikkonna omanduses olevast trükisõnast. Rangelt võttes on allikmaterjalides säilinud raamatunimekirjade kogum juhuslik ja nende põhjal koostatud valimi representatiivsus vaieldav.²

Samas on soov heita pilk kellegi teise eluruumi ja kohata seal raamatuid iga lugemisest ja raamatuloost innustunud

¹ Siin ja edaspidi on kõik Soproni raamatunimekirju puudutavad ja kvantitatiivse analüüsi ning tabelite koostamise aluseks olevad faktilised algandmed võetud allikapublikatsioonist, millele järgnevas tekstis enam eraldi ei viidata (juhuks kui see pole vajalik mõne esiletoodud detaili juures): Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. Grüll, T. et al., Adattar XVI–XVIII. szazadi szellemi mozgalmaink törtenehez, 18/1. Szeged, 1994. Tallinna raamatuinventarinimekirju puudutavate kokkuvõtlike järelduste aluseks olevad algandmed on võetud Tallinna Linnaarhiivi magistradifondi materjalidest (juhuks kui pole viidatud teisiti): f 230, n 1, s Aa 38–44, Ae 1–9, Bt 1–12.

² Raamatunimekirjade representatiivsuse kriitika kohta vt R. Schenda, Volk ohne Buch. Frankfurt am Main, 1970, 461–67.

inimese jaoks vastupandamatu. Hoolimata ajaloofilosoofilisest ja allikakriitikast johtuvast skepsisest loodame, et isiklik raamat avab tee möödunud aegade inimeste mõtteilma ja seda ümbritsevasse õhustikku. Soproni paratamatult ebatäieliku isiklike raamatute valimi võrdlemisel teise samalaadsega Tallinnas katsume täielikumalt mõista ühte kitsalt määratletud aspekti – oma erakordse tunnustatuse tõttu "humanistide printsiks" tituleeritud Rotterdami Erasmuse teoste tähendust kahe linna kultuuriruumides. Soproni puhul on linnaelanikele kuulunud raamatute nimekirjade väljaotmise ja publitseerimise vaev ungari raamatualoolaste poolt nähtud ja kaasaegsete üleskirjutustel tuginev pilt linlaste kodusest lugemisvarast oma (eba)täielikkuses lõplik. Ungari ajaloolaste uurimistöo tulemus on mahukas ja soliidne alus lugemiskultuuri iseloomustavate kvantitatiivsete üldistuste tegemiseks ning viljakas pinnas ajaloolisele lugemisuurimisele. Üksnes teiste raamatuomandite taustal ilmneb iga konkreetse raamatukogumi tähendus ühiskonna kultuurielus. Isiklike raamatukogumite võrdlemisel selgub nende eripära ja teiselt poolt sarnased tunnused, mis ühte koondatuna osutavad kirjakultuuris laiemalt võimutsevatele suundumustele. Nimetatud aspekte võimalikult täielikult valgustav üldpilt lisab olulise toetuspunkti üksikautori teoste leviku kirjeldamisel. Isiklike raamatute hulgas olevate Rotterdami Erasmuse teoste arvukuse ja temaatilise jaotumise hindamiseks, ühes nende kogumite eneste selliste tunnuste kirjeldamisega, nagu raamatute arvukus ja paiknemine ajas, on Soproni linna kohta elanike raamatuomandit markeeriv taust olemas. Seepärast, ja rõhutamaks sarnase uurimistöo väärtusi ning viljakust ka Eesti vara-

uusaegse kultuuri valgustamisel, on just Soproni raamatunimekirjadest pärinevad andmed tüveks, mille ümber keerduvad üksikud fragmendid alles põhjalikumalt läbitöötamist ootavatest Tallinna 16. ja 17. sajandi raamatunimekirjadest.

Raamatuinventaride väärtus nende paljude puuduste kõrval seisneb selles, et kaasaegsete ametimeeste pahatihti lakoonilised ning kiirustades paberile visatud sissekanded valgustavad nende inimeste lugemiseelistusi, kes ise ei ole jätnud endast maha kirjasõnasse vormitud mõtteid. Just see vaikiv enamik erinevatest ühiskonnakihtidest, kes pole olnud võimeline säravaks mõttevahetuseks kirjades või trükistena, kuid valdab siiski lugemise kunsti, edastab sageli ainukese peegelduse oma kirjakultuurist osasaamisest isiklike raamatute kaudu. Pahatihti on koduseinte vahele igapäevasesse käeulatusse hangitud teostest ajaloolase jaoks ainsaks tunnistajaks nende trükiste kohta tehtud sissekanded inimese isiklikku vara kirjeldavates loendites.

Rotterdami Erasmus oli 16. sajandi vaimukultuuri üks kaasaegsete poolt enam tunnustatud ja enam trükitud autoreid.³ Humanismi eesvõitleja, katoliku kiriku paisete hukkamõistja, kuid siiski selle õpetusele ning korralduslikele põhimõtetele elu lõpuni truuks jääv, kirikulõhe üle kurvastav, kuid usupuhas-tajaid siiski vaid vastumeelselt manitsev – vastuolulised olid hinnangud, mis taolistel seisukohtadel püsiv viljakas kirjamees sel vastuoludest rikkal ajastul Euroopa ajaloos enda vastu tekitas. Nii Roomale truuks jäänud kui ka sellest lahku löönud ei leidnud ka isekeskis üksmeelt värvika mõtleja pärandi lahterdamisel.⁴ Tema teostest võeti eeskuju ja neid keelustati, teda tsiteeriti ja tema nimi kraabiti maha loetavast teosest. Rotterdami Erasmust võis armastada või vihata, kuid temast mööda vaadata ei saanud ükski 16. ja ka veel 17. sajandil haridusteel sammunud ja õpetatusest lugupidav mees.

Isiklike raamatuomandite taustal lugemiseelistuste rekonstrueerimine, keskendudes Erasmuse teoste esinemise erinevatele aspektidele ning temaatilistele iseärasustele, heidab valgust konkreetse aja ja koha vaimse õhusti-

³ Rotterdami Erasmuse läbimõeldud tegevusest oma ideede levitamisel ning tunnustuse saavutamisel trükikunsti võimaluste oskusliku ärakasutamise teel vt L. Jardine, Erasmus. Man of Letters: The Construction of Charisma in Print. Princeton, 1993.

⁴ Ülevaatlisku käsitlust Rotterdami Erasmuse vaimse pärandi vastuolulisest saatusest vt B. Mansfield, Phoenix of his age: interpretations of Erasmus c.1550–1750. Toronto, 1979.

ku ühele valdkonnale – elitaarse mõtleja loomingu vastuvõtule nii intellektuaalse eliidi kui ka sellest väljapoole jäävas sotsiaalses ringis.

II

Elanike arvult Tallinnaga varauusajal enam-vähem samas suurusjärgus olevast saksa-ungari segaasustusega linnast on tänaseks uurijatele kättesaadavad pelgalt tosinajagu inventarinimekirja 16. sajandist, milles on kirjed ka isiklike raamatute kohta. Selles osas tekivad raamatuloolisest perspektiivist kahe linna vahel tähelepanuväärsed käärid. Ehkki Tallinna raamatunimestike süstemaatiline kaardistamistö on veel lõpule viimata, ei ole kahtlust, et isiklike raamatute olemasolu tunnistavate 16. sajandi inventarinimekirjade hulk Läänemere-äärses hansalinnas ületab Sopronis fikseeritud arvu mitmekordselt.

Esialgse tutvumise järel Tallinna raamatunike koostatud inventaride, alamkohtuprotokollide ja testamentide rikkaliku massiiviga võib esile tuua mõningaid tähelepanekuid, mida allikate ebapiisavuse tõttu ei saa Soproni raamatukultuuri suundumuste iseloomustamiseks teha. Tallinnas on raamatuid üksikutele juhtudel inventariseeritud juba sajandi algusest, ent suhteliselt sagedamini on nende esinemine dokumenteeritud 16. sajandi keskpaigast alates ja esinemistihedus kasvab sajandilõpule lähenedes.⁵ Raamatud on ja jäävad läbi sajandi suhteliselt harva mainitavaks muusuguse vara kõrval. Selle asjaolu taustal on Erasmuse teoste levikust huvitunule rõõmustav fakt, et juba 1536. aastal koostati varaseim teadaolev inventarinimekiri Tallinnas, mille raamatute loetelus leiame sissekande Põhja humanismi suure esindaja trükise kohta.⁶

Tallinnas on seega olemas enam kui pool sajandit varasem näide linnaelaniku isiklikus omandis olnud "humanistide printsi" loomingu võrreldes Soproniga, kus leiame rotterdamlase kirjutise esmakordselt paberile fikseerituna alles aastal 1601. Ehkki konkreetse inventarinimekirja säilimise võlgname ilmselt soodsate asjaolude kokkulangevusele, saab tänu sellele Euroopa mõjukatest kultuurikeskustest kauge Tallinna avatust värskeid intel-

lektuaalseid idusid külvava Erasmuse kirjatöödele kinnitada veel ajast, mil haiguste küüsis humanist veetis oma viimaseid elukuid ühes juhtivas trükikunsti keskuses Baselis. Kolmes hilisemas 16. sajandi inventarinimekirjas olevad sissekanded annavad kindlust väita, et *Erasmiana* tallinlase raamatukastides pole erandliku lugejahuvi ilming, vaid pigem märk 1536. aastal surnud autori eelkõige usupuhas-tuse suurkujudele alla jäävast, ent siiski tähelepanuväärselt tuntuks.⁷ Pole põhjust kahelda, et ühiskonna intellektuaalses sfääris ühe teedrajava humanisti teoseid seisis Läänemere-äärses kaubanduskeskuse elanike koduseinte vahel rohkem, kui seda tõendavad säilinud inventarinimekirjad. Ja seda nii Vana-Liivimaa iseolemise kui ka selle lagunemise järgsetel sõjaliselt, poliitiliselt ning majanduslikult keerulistel aegadel.

Aga millise tõdemuseni jõuame Erasmuse trükiste hankimisest ja kasutamisest Sopronis, kus inventarinimekirjade järgi pole taolist autorit raamatuomanike jaoks olemas? Meie käsutuses on vaid tosinajagu 16. sajandi inventarinimekirja, milles on ka raamatuid – üle-euroopalise trükitoodangu tõusu ja erinevatesse sotsiaalsetesse kihtidesse järjest kindlamalt levimise tingimustes viitab see suure tõenäosusega säilinud ajalooallikate lünklikkusele. Ebapiisava representatiivsuse tõttu on nendest allikatest pärinevad andmed usaldusväär-sust taotleva läbilõike loomiseks Soproni elanike isikliku raamatuomandi kohta kõlbmatud. Nii jääb kindla vastuseta küsimus, kas Soproni elanike hulgas puudusid või mitte Erasmuse tööde omandamiseks küllaldane vaimne huvi ja võimalused.

Tõele lähemal seisab siiski arvamus, et rotterdamlase teosed olid suuremal või vähemal määral leidnud tee ka Kesk-Euroopa lõunaserva linlasteni. Erasmuse positsioon kõnes oleval ajal Euroopas ühe enam kordu-trük-

⁵ K. Orula, Erasmuse retseptisioonist XVI sajandil. Tallinna raamatuinventaride analüüsi katse. Tartu Ülikooli ajaloo osakonna diplomitöö. Tartu, 1995, 28–31.

⁶ TLA, f 230, s Bt. 1, l 228jj.

⁷ TLA, f 230, n 1, s Ae. 2, l 237 jj; s Ae. 6, l 139p jj; s Aa. 40, l 363jj, s Aa. 41, l 48jj.

ke väärinud autorina⁸ ja samuti tema loomingu esinemine arvuliselt esinduslikumas Tallinna raamatunimekirjadest koostatud valimis lubavad lugeda paikapidavaks oletust, et just asjakohaste nimekirjade äärmiselt kesine arv on peamiseks seletuseks *Erasmiana* puudumisele 16. sajandi Soproni elanike omandis. Raamatunimekirjade valimi suurus Tallinnas tõstab nendele rajaneva kohaliku raamatuomandi läbilõikelise rekonstruktsiooni usaldusväärsust. Selle tulemuste rakendamist Soproni isikliku raamatuomandi hüpoteetiliseks kirjeldamiseks õigustab järgneva sajandi kohta teadaolevate mõlemast linnast pärinevate andmete kõrvutamine, mis demonstreerib *Erasmiana* kvantitatiivse esindatuse kokkulangevust mitmes tähenduslikus aspektis, millest tuleb lähemalt juttu allpool.

Niisiis toob sajandivahetus Soproni raamatuinventaridesse Erasmus Rotterdami nime ning järgnevate aastakümnete kestel kohtab seda korduvalt. Madalmaade humanisti teosed seisavad isiklike raamatute nimekirjades liiga sageli, selleks et näha nende omanikes eksootiliste või rariteetsete trükiste ihalejaid. Sarnaselt Tallinnaga peegeldavad isiklikud raamatud oma piiratud viisil linna üldisemat intellektuaalset õhustikku, viitavad kaudselt konfessionaalsete vastuolude käigus kannatada saanud reputatsiooniga humanisti vaimse pärandi edasikestmisele ning tunnustamisele.

Tuleb siiski märkida, et *Erasmiana* raamatunimekirjades esindatuse suhtarv jääb seejuures võrdlemisi tagasihoidlikuks. 17. sajandist on Sopronis säilinud üle 700 raamatunimekirja, ent üksnes kahekümnes on tehtud kirje Rotterdami Erasmuse ühe või enama kirjutise kohta. Seega tuleb üks n-ö *Erasmiana* nimekiri ca 35 raamatunimekirja kohta, milles pole jälgegi Euroopa ühest populaarsemast autorist. Hoolimata esmapilgul nigelast suht-

arvust kuulub Madalmaade humanist isiklike raamatute nimekirjades ikkagi kõige enam esinevate autorite plejaadi. Taoliste säravamate autorite hulgas olid kaasaegsetest näiteks Martin Luther, Philipp Melanchthon, Jean Calvin, antiikautoritest Cicero⁹. Seegi fakt toetab oletust Erasmuse olemasolust 16. sajandi sopronlaste lugemisvara hulgas, ehkki inventarinimekirjad antud koha pealt vaikivad. Eelmainitud kõrge reiting isegi veel Erasmuse kordustrükkide languse ajal, mis ilmnes 17. sajandil, ei luba eirata võimalust, et oma tunnuse tippajandil asus ta Soproni raamatute edetabelis ligilähedasel positsioonil.¹⁰

Hoolimata esitatud hüpoteetilise väite paikapidavuse suurest tõenäolisusest peab tunnistama, et inventarinimekirjad ei aita isegi fragmentaarselt kujundada pilti 16. sajandi Erasmuse retseptisioonist saksa-ungari linnas. Hilisemate materjalide retrospektiivne tõlgendamine saab paratamatult olla teostatud vaid jämedates joontes. Erinevalt Tallinnast ei ole Sopronis isegi ligikaudset pidepunkti Erasmuse teoste arvukuse, nende temaatilise ning ajalise jaotuvustiheduse iseloomustamiseks ning nimetatud näitajate dünaamika visandamiseks. Ehkki Tallinnas on vaid üksikuid *Erasmiana* nimekirju, pakuvad need ometi üksikasju, mis pole küll piisavad laiaulatuslikumate üldistuste fundeerimiseks, kuid lubavad siiski kirjeldada killukest Erasmuse retseptisioonist raamatukultuuri taustal.

III

Millisel viisil on 16. ja 17. sajandil dokumenteeritud köitesse kätetud vaimuvara? Inventarinimekirjad ajaloolise lugemisuurimuse ja raamatu sotsiaalse ajaloo allikana paistavad oma koostamis põhimõtelt ning vormistamise poolest silma olulise ühelaadsusega. Käsitletavad isiklike raamatute Rotterdami Erasmuse teoste pealkirju esitavad nimekirjad Sopronis on vaid ühel juhul tekstipaigutuslikult korraldatud sammuke rohkem kui pelgalt trükise formaadi alusel, ja see erandlik nimekiri kuulub raamatutega professionaalselt tegelevale isikule – raamatuköitjale.¹¹ Viiel juhul on nimekirjade tekstid täielikult

⁸ F. van der Haeghen, ja M.-T. Lenger, *Bibliotheca Belgica*, 2. Brussels, 1964.

⁹ *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, Hrsg. T. Grüll et al. Szeged, 1994, 537–78.

¹⁰ Erasmuse kordustrükkide arvukuse tendentsi kohta antud perioodil vt F. van der Haeghen, M.-T. Lenger, *Bibliotheca Belgica*, 2. Brussels, 1964.

struktureerimata. Enamikel kordadel on sissekannete tekst korraldatud köite formaadi alusel. Sarnane pilt avaneb ka Tallinnas. Nii on saksa linnakultuuri põhja- ja lõunaservaldel teostatud sissekanded sageli puudulikud teoste täpseks identifitseerimiseks ning trükise täielikuks kirjeldamiseks. Tallinna ametimeeste tehtud sissekanded isiklike raamatute kohta ei erine oma täpsuse ja põhjalikkuse poolest Soproni kirjetest.

Tavapärase sissekanne varaloendisse seisneb trükise pealkirja lühendis ja/või autori nimes, väga sageli on ära toodud teose trükiformaat, mis võib olla suuremate raamatukogumite korral ka nende (ainukeseks) tekstipaiutusliku rühmitamise aluseks. Raamatu päritolu kirjeldavad andmed trükiaja ja -koha ning väljaandja kohta esinevad inventarinimekirjades episoodiliselt, samuti mitmesugused muud raamatut iseloomustavad aspektid, nt köites sisalduvate iseseisvate tekstide nimetamine, tekstide keel, köite hind. Tallinna ühe 16. sajandi raamatukogu nimekirja ja selle säilinud raamatueksemplaride analüüsi põhjal võib väita, et tõenäoliselt oli dokumendi koostamispraktika järgmine: üksiku sissekande aluseks on köide, mis võib olla üksikteos, mitmekoitelise teose üks osa või siis konvoluut. Samas ei olda köite-keskse sissekande kasutamises ikkagi järjekindel, sest esineb ka mitmekoitelise teose mitut eraldi osa koondavaid sissekandeid. Konvoluutide puhul pole märgitud esimesele trükisele juurde köidetud teoste nimetusi.¹² Seega osutab sissekanne kindlalt vaid ühele teosele, kuid ei pruugi anda isegi vihjet sama või mõne teise autori kirjatöödele, mis asuvad samade kaante vahel. Loomulikult pole konvoluutide avamata jätmise tõttu võimalik välistada, et mõne sissekande taga jääb varjatuks ka *Erasmiana* või et ühe Erasmuse teose pealkirjaga märgistatud köites on veel teisi.

Sopronis on peale trükiste formaadi veel vaid ühes vaadeldavas nimekirjas 1665. aastal toodud ära muud tunnused, milleks on ühe teose keel ja teise sissekande juures raamatu väljaandmise aasta ja koht.¹³ Märkimisväärne on seegi, et just see nimekiri on suurima *Erasmiana* esindusega kõigist käsitletatavast

nimekirjadest. Tallinnas on Erasmuse teose keel äramärgitud ühel korral.¹⁴

Nimekirjade koostamise praktikast johtuvad veel mitmed nende tõlgendamise probleemid. Valitud autori retseptiooni või raamatute omaniku lugemisvara hindamist kõige enam takistav asjaolu seisneb trükise olemasolu dokumenteeriva kirje sobimatuses selle trükise identifitseerimiseks. Trükise identifitseerimine võib osutada osaliseks või ebaõnnestuda täielikult. Nii pole erakorraline seegi, et Soproni *Erasmiana* puhul ei ole teose täielik identifitseerimine võimalik ühelgi juhul. Olemasolevate kirjete põhjal näeme, milliste töödega on tegemist, kuid mitte andmeid väljaande ja tekstiversiooni tuvastamiseks. Äärmusliku näite määratlematuse ulatusest pakub väga laialt üle Euroopa tuntud ja samuti Soproni ning Tallinna lugemisvaras sagedane teos *Adagia*. Nimetatud kirjutisel oli juba Erasmuse eluajal üksteist autoriseeritud trükki, kusjuures teksti versioonid neis erinesid oluliselt. Nii sisaldas esimene väljaanne 818 ja suurim autoriseeritud väljaanne üle nelja tuhande üksiku *adagia*.¹⁵ Sellise varieeruvuse taustal on ilmne, et üksnes autori ja teose pealkirja fikseeriva sissekande abil jääb mõistatuseks, milliseid Erasmuse töövilju lugeja ikkagi tegelikult võis nautida.

¹¹ Andre Löffeli 1649. a nimekirjas on alajaotused *Volgen die Bücher so in Zimmer befunden worden* ja *Eingebundene Bücher*. Vt Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hrsg. T. Grüll et al. Szeged, 1994, 140–7.

¹² K. Robert, Reinhold Gristi raamatupärandist Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Raamatutel on oma saatus. Kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn, 1991, lk 62–66.

¹³ "[*ovum*] *Testamentum*] *Graeco-Latinum, Erasmi Roterodami*" ja "*Adagia Erasmi Basiliae 1525*". Vt Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. T. Grüll et al. Szeged, 1994, 270 ja 277.

¹⁴ "*Encomium moriae hollandiss*", TLA, f 230, n 1, Aa 44, l 239p.

¹⁵ M. Mann Phillips, *The "Adages" of Erasmus*. Cambridge, 1964, 3; R. L. DeMolen, *The Spirituality of Erasmus of Rotterdam*. Nieuwkoop, 1987, 82jj.

IV

Raamatunimekirjade koostamispraktikast tulenevast kvantitatiivsete ning tekstikeskse te aspektide suhtelisest ebamäärasusest hoolimata näitavad nad siiski 17. sajandi Soproni *Erasmiana* kohta ühtteist ka piisava selgusega. Nagu eespool sai nenditud, ei ole eelnenud sajandi kahe-kolme inimpõlve kohta säilinud ühtegi inventarinimekirja, mis viitaks Erasmuse raamatute olemasolule. Sajandivahetusest see pilt muutub: Rotterdami Erasmuse kirjutistega erakogud on fikseeritud aastast 1601 (kahel korral), 1617, 1626, 1629, üks ilma kuupäevata nimekiri (arvatavasti samuti aastast 1629), 1631 (kahel korral), 1634 (kahel korral), 1637, 1649 (kahel korral), 1651, 1653, 1657, 1664, 1665, ca 1670, 1685. Ka Tallinnas on teadaolev relevantsete nimekirjade arv sama suurusesjärgus.

Madalmaade humanisti töödega nimekirjade jaotumine ajateljel on suhteliselt ühtlane kuni sajandi viimase kolmandikuni.¹⁶ *Erasmiana* osalusega nimekirjade esinemistiheduse teatud kulminatsioon ilmneb 17. sajandi teisel veerandil. Nimekirjade representatiivsuse vaieldavuse tõttu ei saa taolise tihedusjaotumuse tulemusi absolutiseerida, kuid kasutatavate andmete valguses viitavad isiklikud raamatud Erasmuse retseptiooni suuremale ulatusele eelkõige 17. sajandi teisel, kaudselt ka esimesel veerandil. Varem mainitud Erasmuse kuulumine sagedamini inventarinimekirjades esinevate autorite esiritta viitab sellele, et tema osa kirjanduskultuuris oli tähelepanuväärne. Kuna nimekirjad ei anna teada köidete omandamise aega, siis võib eeldada, et isiklik raamatuomand kujunes välja

aastaid, isegi aastakümneid enne selle dokumenteerimist pärandinventaris või testamendis. Nii võisid ka Erasmuse trükised olla lugeja kodus ammu enne, kui märges sellest kantis ametlikku dokumenti. Tõenäoliselt küünib Erasmuse loomingut soosiv lugejapoolne vastuvõtt varasemasse aega, kui seda näitavad inventarinimekirjade koostamisaastad. Seda vähemalt raamatuomandite puhul, mille suurus ületab kümnekond nimetust ning selline tõenäosus kasvab ehk veelgi kogude juures, mille köidete hulka tuleb loendada kolmekohaliste arvudega.

V

Inventarinimekirjade järgi otsustades võib Erasmuse teoseid leida isiklikes raamatuomandites, mille suurus kõigub väga laias ulatuses. Väikseima köidete kogumi lagi jääb alla paarikümne nimetuse ja suurimat võib täie õigusega nimetada isiklikuks raamatukoguks; selle tiitlite arv küünib poole tuhande taha.

Kaasates ka *Erasmiana*'t mittesisaldavaid raamatunimekirju, ulatub üldpildis trükiseid märkivate kirjete arv kõige sagedamini paarist nimetusest mõnekümneni. Nendest suhteliselt piiratud suurusega nimekirjadest jääb enamiku laeks paarkümmend sissekannet. Kõige sagedamini ette tulevatena väärivad taolised kogumid eraldi väljatoomist. Siinkohal ei saa mööda minna *Erasmiana* keskse valimi eripärast – nimelt ei moodusta sellisel juhul pisikogumid kõige rohkearvulisemat rühma. Sopronis näeme, et kõige sagedamini on Rotterdami humanisti teoseid inimestel, kelle raamatuomand küünib 100–300 vahele (vt tabel 2).

¹⁶ Tabel 1: *Erasmiana* nimekirjade 17. sajandil esinemise arv Sopronis dekaadide lõikes

1601–1610	2
1611–1620	1
1621–1630	3
1631–1640	5
1641–1650	2
1651–1660	3
1661–1670	3
1671–1680	0
1681–1690	1
1691–1700	0

Tabel 2: *Erasmiana* raamatunimekirjade esinemise arv vastavalt nimekirja terviksuurusele (teose kohta tehtud sissekannete arvu järgi)

kuni 60	teose nimetust	5	raamatunimekirja
100 kuni 200	–"	8	–"
201 kuni 300	–"	4	–"
400 kuni 500	–"	1	–"
üle 500	–"	2	–"

Eelnimetatud väikekogude märkimisväärsus seisneb eelkõige asjaolus, et nad kuuluvad sotsiaalse ja haridusliku redeli ülemistest pulkadest allpool seisvatele inimestele, kes enamasti ei ole jättnud meile ka muid tunnistusi oma lugemiseelistuste, -vajaduste, -võimaluste ning raamatukultuurist osasaamise kohta. Või on need tunnistused isegi veel lünklikumad ning rohkem juhuslikud kui teadmine, mille ammutame inventarinimekirjadest. Seega iseloomustavad just väikekogud varase uusaja lugemisloolist vaikivat enamikku, raamatu ajalugu altpoolt. Intellektuaalse ja sotsiaalse eliidi silmatorkavuse tulemusena kipub teinegi kord ajalooannaalides vähemärgatavate ühiskonnakihtide vaimuelu olematuks vähenema. Ometi pole põhjust selle osatähtsust vaimsele õhustikule eirata.

Tallinna kultuurimaastiku skitseerimisel on värvikaks faktiks kaks nimekirja, mille sisekannete arv on alla viieteistkümne ja mille omanikud on hoidmist väärivaks pidanud ka Euroopa kõrgkultuuri lemmiku kirjatöid.¹⁷ Kahtlemata viitab nii ilmalike kui vaimulike printside seas hinnatud erudeeritud mõtleja teoste leidumine taolistes pisikogudes sellele, kuivõrd oli Madalmaade humanisti loomistöö ulatunud ja sööbinud vaimsesse õhustikku ka väljaspool ühiskonna kitsast eliiti.

VI

Raha kulutamine Erasmuse tekstide muretsemiseks väljendab väärtustavat lugejapoolset hoiakut. Mitu teost annavad tunnistust suurematest väljaminekutest ja tõsisemast motiveeritusest. *Erasmiana* jäämine ühe köite raamidesse võib näidata nii valiku juhuslikkust, rahaliste vahendite või raamatute levikuoludest tingitud ebasoodsat mõju kui ka mingil moel pealesunnitud teose omandamist (nt õppetöök vajaliku tekstikogumikuna). Juba nelja–viie erineva kirjatöö omamine vähendab aga oluliselt juhusliku või pealesunnitud valiku osatähtsuse võimalust tõlgendamisversioonina.

Kui palju oli neid, kes rahuldusid "humanistide printsi" ühe köitega või siis vastupidi – hankisid neid mitu? Sopronis oli raamatuomanikel Erasmuse üks kuni kaheksa erinevat tööd (vt tabel 3).

Tabel 3: *Erasmiana* raamatunimekirjade hulk vastavalt nendes esinevate Erasmuse teoste eksemplaride arvule 17. sajandi Sopronis

Erasmuse teoseid sisaldavate nimekirjade arv	Erasmuse teoste eksemplaride arv
8	1
5	2
2	3
3	4
1	5
1	8

Ligi pooltel Erasmuse kirjutiste omanikest oli hangitud üksainus köide. Kaks–kolm pealkirja on üleskirjutatud seitsmel raamatuomanikul. Isiklike raamatute järgi otsustades tähendab Erasmuse looming koduse kirjavara hulgas enamasti ühte kuni kolme trükist ja nagu me näeme allpool, on need trükised teemaatiliseist vaatevinklist valdavalt ühelaadsed. Seega ei ole isiklikus omanduses olevate raamatute näite varal põhjust kõnelda Erasmuse mõttepärandi väärtustamisest kogu selle horisondi ulatuses. Valitsev suundumus võtab küllaltki selged jooned – koolitatud linlasele teada-tuntud autorilt on koduse lugemis- või pelgalt hoidmisvajaduse rahuldamiseks piisav üks-kaks, harva kolm tema mõttetöö näidet. Sopronis ületab vaid viiel juhul kahekümnest *Erasmiana* taolise eksemplaride vaesuse: neli Erasmuse teose nimetust on 1626., 1631. ja 1634. aasta, viis nimetust 1634. aasta ja rekordiline kaheksa 1665. aasta nimekirjas. Tallinnas avanev üldine suundumus on sama.

VII

Ühe omaniku raamatukogumi suuruse ja selles olevate Erasmuse teoste hulga omavaheline seos on mõneti ebakindel, kuid see-eest tõlgenduslikult huvipakkuv. Nagu eespool märgitud, oli vaid viies Soproni nimekirjas neli

¹⁷ TLA, f 230, n 1, s Aa 42, l 15 ja Bt 7, (6), l 49p.

või enam Rotterdami Erasmuse teose nimetust. Kõige arvukam, kaheksa eksemplariga *Erasmiana* oli 525 sissekandega nimekiri 1665. aastast, mis on üks kolmest suuremast käsitletavast nimekirjast. Teised arvukamad *Erasmiana* näited on juba uurimisel nimekirjade kõige esinduslikumast, kuid märgatavalt väiksema sissekannete arvuga grupist. Viis Erasmuse tööde eksemplari leidis 179 nimetusega erakogus ja neli eksemplari 162 nimetusega kogus. Kahes ülejäänus imposantse suurusega, 433 ja 539 sissekandega kogus oli mõlemas vaid kaks kunagise "humanistide printsi" kirjutist.

Alla 60 nimetusega *Erasmiana* eksemplari-dega raamatukogumeid oli Sopronis viis tüki ja tervelt neljas neist on Erasmuse trükise kohta vaid üks sissekanne. Nii on Erasmuse kirjutatud üks seitsmeteistkümnest raamatust 1637., üks kahekümne kolmest 1601., üks viie-kümne üheksast 1649., üks rohkem kui viieteistkümnest 1664. aasta nimekirjas. Veel neljas nimekirjas on üksainus Erasmuse töö, nende kogude suurus on 100–300 raamatunimete vahel.

Joonistub välja väga ühene suundumus Rotterdamlase kirjutatud raamatute arvukuse kohta üksikutes kogudes – enamikus kogudes on üksikuid, vähestes kogudes palju eksemplare. Soproni puhul võib tõdeda, et samalaadset ühest seost raamatuomandi suuruse ning selles olevate Erasmuse teoste arvukuse vahel pole. Hoolimata isikliku kogu suurusest näib

Erasmust omamisyvärtuslikuks pidava raamatoomaniku jaoks üldjuhul kehtivad rahuldumised ühe-kahe erineva trükisega. Rohkemate teoste omamine viitab juba mingile kõrvalekaldele n-ö Erasmuse raamatuloolise retseptiooni ajastukohasest püsifoonist. Sellise kõrvalekalde võimaliku tähenduse selgitamine vajab aga juba kogude omanike tausta ning kogu enesega seonduva põhjalikku analüüsi. Viimase üheks komponendiks on teoste teemaatiline analüüs. Erasmuse teostega piirdudes just selle juurde nüüd pöördume.

VIII

Milline osa "humanistide printsi" rohkest ja temaatiliselt laiahaardelisest loomingust Soproni erakogudes on selgelt äratuntav? Varauusaegsete inventarinimekirjade puhul pole harvad need korrad, kui raamatute olemasolule viitab üksnes lakooniline ülestähendus nende arvu või ka mõne omaduse kohta. Allikate jutukam osa on varjul nende kirjete taga, mis esitavad ka teose nimetuse ja autori. Siinkohal käsitleme üksnes neid sissekandeid, mille puhul Rotterdami Erasmuse autorsus on väljaspool kahtlust. Vaadeldavates nimekirjades annavad selleks piisavalt teavet 49 sissekannet. Erasmuse autorinimega koos on toodud üle tosina tema teose nimetuse: *Adagia*, *Epitome Adagiorum*, *De conscribendis epistolis*, *Sopia*,¹⁸ *Colloquia*, *Moriae encomium*, *Novum Testamentum*, *Paraphrasis in Epistolas Pauli*, *Paraphrasis in epistolam ad Hebraeos*, *Opus epistolarum*,¹⁹ *De duplici copia verborum ac rerum commentarii*, *Apophthegmata*, *Enchiridion militis christiani*,²⁰ *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*, *Parabolarum*.

16. ja 17. sajandi Tallinnas on kindlalt identifitseeritud ligikaudu poolsada Erasmuse trükist, mille nimetuste arv ei erine oluliselt Sopronis dokumenteeritust: *Colloquia*, *Adagia*, *De copia verborum ac rerum commentarii*, *Apophthegmata*, *De conscribendis epistolis*, *Enchiridion militis christiani*, *Novum Testamentum*, *Paraphrasis* (sissekannet ei täpsustata, milline neist), *Paraphrasis in epistolis ad Romanos*, *Paraphrasis in evangelium*

¹⁸ Täpne kirje 1601. aastast: "*Sopia Erasmi*". Allikapublikatsiooni koostajad on selle teose autorina identifitseerinud Rotterdami Erasmuse. Siinkirjutaja ei ole leidnud teavet sellise sissekande aluseks oleva võimaliku teose ega trükise kohta. Vt Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. T. Grüll et al., Szeged 1994, 15.

¹⁹ Tõenäoliselt on ka 1631. ja 1665. aasta sissekannetes kasutatud vormiga *Epistolae* märgitud teos Erasmuse publitseeritud kirjavahetuse üks paljudest versioonidest. Vt Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. T. Grüll et al. Szeged, 1994, 61 ja 278.

²⁰ Tõenäoliselt tähistab sama teost ka sissekanne 1657. aastast *Miles christianus*. Vt Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. T. Grüll et al. Szeged, 1994, 226.

Matthaei,²¹ *Lingua, Moriae encomium* ja *Catalogus lucubrationum*.

Kahe linna inventarinimekirjade ligikaudu sajast sissekandest vaid ühel juhul saab raamatuloolane teha kindlaks, millise editsiooni trükist on inventariseeritud,²² ülejäänute puhul võib üksnes nentida identifitseeritud pealkirjale vastava tekstiversiooni olemasolu.

Erinevate tekstiversioonidega on tegemist paljude editsioonide puhul ja sissekanded jätvavad vähemalt osal juhtudel avamata konvooluutide sisu, mistõttu on möödapääsmatu mõningane ebatäpsus ning mittetäielikkus teoste loetelus ja sisulisel hindamisel. Meelest ei tohi lasta juba eelnevalt mainitud asjaolu, et inventarinimekirja sissekanne võib kehtida mitme autori teoseid sisaldava köite kohta. Seega võivad Erasmuse teosed jääda peidetuks teiste autorite nimega tähistatud sissekannete taha. Ja Erasmuse enese teose kohta käiv sissekanne ei pruugi anda õhkõrna vihjetki samade kaante vahel olevate teiste tema kirjutiste kohta.

Varaloendites fikseeritud trükiste nimetused tõestavad, et rotterdamlase tööde mitmekülgne temaatika osutub Sopronis kaetuks mitmes peamises valdkonnas, mida nii tema ise ja ta kaasaegsed kui ka hilisemad uurijad on kirjamehe viljakat pärandit korrastades eristanud.²³ Kuid see temaatiline kaetus pole vastavasisuliste trükiste arvukuse järgi hinnates kaugeltki ühtlane.

Kõige arvukamalt esindatud on Erasmuse kaks tööd, mille sisuks on antiigi kultuuripärandil põhinevate vanasõnade, lendlauset, õpetlike lugude jms esitamine kristliku humanismi vaimus. Lühendvormina on need, ka üleeuroopalises mastaabis menukad teosed, saanud tuntuks Erasmuse *Colloquia*'te ning *Adagia*'de nime all. Esimesi leidis Sopronis üheteistkümnes ja teisi üheksas inventarinimekirjas. Lisaks veel neli kirjet "*Epitome Adagiorum*", mis osutavad Erasmuse viimatinimetatud teose põhjal valikulise väljavõtte-na koostatud kogumikule. Mõlemad nimetatud tekstid kirjutab autor õppevahendina kasutamiseks ning sellisena leidsid nad ladina keele õppimisel ka laialdast kasutamist. Samas ei ole nende tekstide mõistmine pelgalt n-õ

kooliõpikuna õigustatud, kuna Erasmuse tööd ei leidnud ühiskonna vaimse eliidi silmis tunnustust üksnes õpikutena, vaid suurepärases esituses toodud antiikkultuuri tutvustajana. Ka Itaalia renessansist innustust saanud nn Alptide-tagune Euroopa oli vaimset vastuvõtlik antiigi klassikalise kultuuri pärandile, mistõttu see ühes Erasmuse teoste didaktilise käepärasuse ning keeleliselt ja stiililiselt kõrge tasemega oli põhjuseks, miks nimelt need Rotterdami humanisti teosed levisid peaaegu konkurentsitu eduga üle kogu Euroopa.

Sopronis ilmneb, ja sarnane seos kehtib ka Tallinnas, et nende teoste olemasolu ja esinemissageduse määr isiklike raamatute hulgas ei ole üheselt seostatav raamatuomandite suuruse või väiksearvulisusega. Enamgi veel, ka *Colloquia*'te ja *Adagia*'de ajalises paiknemises ei joonistu välja mingit esinemissageduse muutumist näitavat iseärasust, sest need nimetused on suhteliselt ühtlaselt jaotunud terve vaadeldava perioodi vältel.

Üksikute inventarinimekirjade raames avaldub suurima esinemisulatusena teoste oluline asend Erasmuse retseptiooni allikana. Esiteks näeme, et raamatuomandite puhul, milles on inventariseeritud üksainus Erasmuse teos, on Madalmaade humanisti vaimutöö ainuesindajaks sageli just need raamatud. Sopronis oli kaheksa vaid ühte Erasmuse trükieksemplari sisaldavat raamatuomandit ja nende inventarinimekirjas on viiel korral autori nimega koos kirjutatud teose pealkiri *Colloquia* või *Adagia*. Isiklike raamatute hulgas on kaks rotterdamlase teost fikseeritud viiel juhul. Enamikus sellistes kogudes on üks kahest teosest *Colloquia* või *Adagia*, 1629. aasta 128 nimetusega raamatuteloendis on aga

²¹ Nimekiri on aastast 1610, vt TLA, f 230, n 1, s Bt 7, (5), l 44.

²² Nimekirjas 1665. aastast on sissekanne, mis tõenäoliselt käib 1526. aastal Baselis Johan Frobeni juures välja antud trükise *Opus adagiorum* kohta. Vt F. van der Haeghen, ja M.-T. Lenger, *Bibliotheca Belgica*, 2. Brussels, 1964.

²³ Erasmus Roterodamus, *Catalogus omnium lucubrationum*. – *Collected Works of Erasmus*, 9. Toronto, 1972–..., 293–363.

isegi kaks *Colloquia* eksemplari. Seejuures on need ainukesed Erasmuse tööd nimetatud kogus. Teiseks, tihti on samas kogus olemas nii üks kui teine teos. Mõnel korral võib neid kohata isegi mitmes eksemplaris, tõenäoliselt on siis esindatud erinevad trüki- ja tekstiversioonid. Selline on 1631. aasta nimekiri nelja hollandlase trükist sisaldavast kogust ning nendest kaks on *Colloquia* ja üks *Epitome Adagiorum* i eksemplar; ning 1634. aasta nimekiri, mille neljast Erasmuse kirjutisest kolm on *Colloquia*, *Adagia* ja *Epitome Adagiorum*. Samast aastast on veel 179 nimetusega kogu, kus viiest Erasmuse tööst kolm on eelnimetatud.

Eelöeldu taustal ei ole üllatav, et nii üle viiesaja raamatu omanikul, kelle kogus oli kaheksa Erasmuse tööd, kui ka kolme *Erasmiana* nimetusega kuuekümmne teosega kogu omanikul on olemas mõlemad enam esinevad teosed (vt tabel 2). Kokkuvõttes näeme, et kui isiklike raamatute hulgas on üks või kaks Rotterdami Erasmuse kirjutist, siis on nendeks tavaliselt emb-kumb eelnimetatutest. Kui Erasmuse trükiseid on rohkem, siis on nende hulgas tihti ka mainitud teosed. Need kõige arvukamalt esindatud teosed on olemas nii suurtes kui ka väikestes raamatuomandites.

Erinevalt *Adagia* ja *Colloquia* arvukast ning isegi mitmekordsest esindatusest ühe raamatuomandi raames on teised Erasmuse kirjatööd kõiki raamatuomandeid koosvõetuna käsitledes esindatud ikkagi tagasihoidlikult, paari eksemplari. Kui üldnimetatud teoste puudumine asjakohastest raamatukogumitest on pigem erandlik, siis ülejäänud kirjutised ei saavuta oma esinemistiheduse põhjal võrreldavale üldtuntusele viitavat taset. Ühtegi muud isiklike raamatute hulgas esinenud üheteistkümnest teosest pole samas kollektsioonis mitu eksemplari. Kolmes raamatukogus on leidnud paiga Rotterdami Erasmuse kirjavehete publikatsioon, kahes tema õpperaamat kirjajututamise kunstist *De conscribendis epistolis*. Teemaatilisel ja autori eesmärgiasetuselt lähedased Colloquiatele ja Adagiadele

on kahes kogus olev *Apophthegmata* ja *De copia*. Erasmuse üks enam populaarsust toonud teos "Narruse ülistus" leidis kahes Soproni erakogus. Erasmuse teoloogiliste seisukohtade esitamisele keskendunud töödest on 1657. ja 1665. aasta kogudes *Enchiridion militis christiani*. Kahes kogus on Erasmuse Uue Testamendi versioon ühes seletava tekstiga, mis on tuntud tema parafrasidena; ühes väikekogude kategooriasse kuuluvas kogus on sellenimeline kirjatöö ka kindlalt iseseisva trükisena.

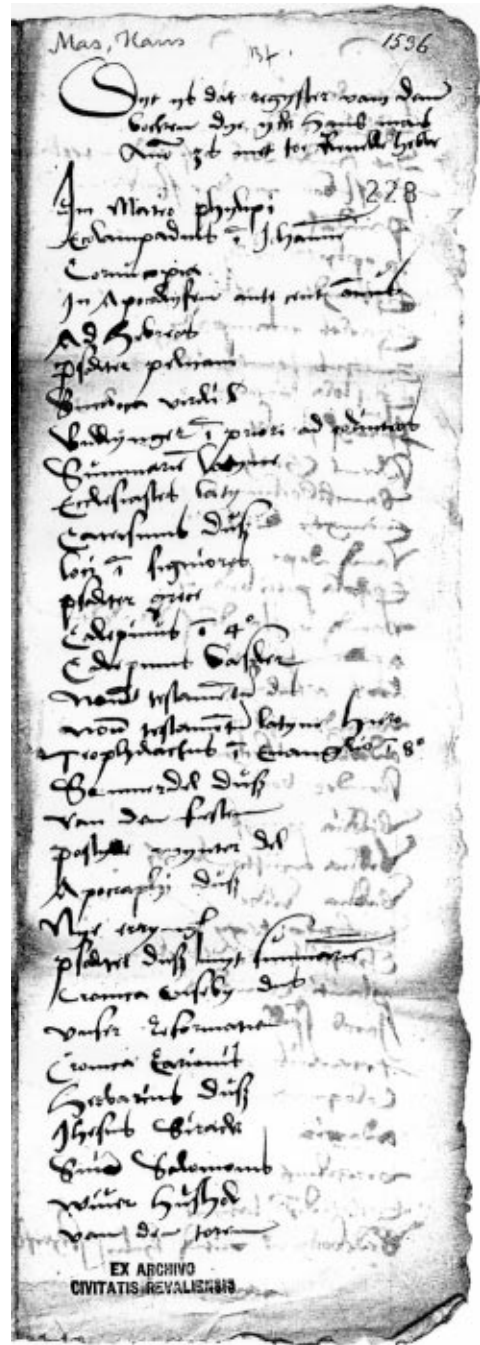
IX

Soproni raamatuinventarinimekirjade sarnasus Tallinna omadega tekstide koostamispraktika ja vormilise avaldumise vaatepunktist on ilmne. Et Saksa kultuuriruumi geograafiliselt mõneti vastandservades paiknevate linnade isiklike raamatute inventarinimekirjades pole põhimõttelisi erinevusi, siis on nende andmete võrdlev kasutamine uurija jaoks arhivaalide tõlgenduslikku potentsiaali rikastav. Kokkulangevate tulemuste korral tugevneb nende andmete usaldusväärsus, mida vastasel juhul õõnestavad allikmaterjali valimi juhuslikkusest tingitud süüdistused mitterepresentatiivsuses.

Raamatute esinemise arvuliste näitajate ja tekstide teemaatilise esinduslikkuse seoselise analüüsi tulemusena selgusid mõned *Erasmiana* karakteristikud, mis joonistusid välja piisava reljeefsusega ja langesid ühte mõlemas linnas. Esiteks, "humanistide printsi" loomingu ulatuslikust teemaatilisest ringist vaid kitsas osa on isiklikus raamatuomandis selgelt ning ulatuslikult jälgitav. Domineeriv valdkond on antiikkultuuri ja ühtlasi kristlikke väärtusi edendava vaimuga keeleõpetuslikud tekstid. *Adagia* teine trükk 1508. aastal pani aluse Erasmuse tuntusele Euroopas,²⁴ ja Soproni ning Tallinna isiklike raamatute taustal näib, et sama teos moodustab ka veel ligi kaks sajandit hiljem tema tuntuse olulisema osa. Tema loomingu teiste valdkondade tundmisest on säilinud suurusjärgu võrra vähem tunnistusi. Teiseks, enamikul neist raamatuomanikest, kelle raamatute hulgas üleüldse

²⁴ M. Mann Phillips, Erasmus and the Northern Renaissance. Suffolk, 1981.60jj

esines hollandlasest mõtleja teoseid, leitud eelkõige ja sageli üksnes teos just eelnimetatud teemavaldkonnast. Kolmandaks, suhtarvuna on nende nimekirjade hulk vägagi tagasihoidlik, mille sissekannetes esineb ka Erasmusi nimi. Sellegipoolest hõivab Erasmus aga kokkuvõttes koht sagedamini ette tulevate autorite reas. Neljandaks, raamatuomandi suurus isikutel, kelle huviväljas seisab muu hulgas Erasmus, võib alata kümnekonnast nimetusest. Sagedamini esineb aga tema teoseid neil, kelle kogud on märgatavalt suuremad. Imposantsemate kogude *Erasmiana* on seejuures ka arvukam. Ja viimaks, võib kindlalt öelda, et *Erasmiana* inventarinimekirjades on vaid osa nii Sopronis kui ka Tallinnas liikunud Erasmusi teostest. Kui suur ja kui esinduslik – seda võib dokumenteeritud isiklike raamatute loendite põhjal vaid oletada. Aga mis lõbu olekski teadmisesest ilma selle pinnalt võrsuvate oletusteta? □

Kaido Orula
(1968)

Ajaloomagister, TÕ doktor. Lõpetanud TÕ ajaloo-osakonna, magistrakraadi kaitsnud Kesk-Euroopa Ülikoolis (1997). Uurimisvaldkond: Euroopa raamatukultuur varasel uusajal.

Varasem teade Erasmusi teostest Tallinna erakogudes. Hans Mas'i raamatupärandi nimestik 1536. (*Adagia* Erasmi).

TLA, f 230, n 1, s B.t. 1, l 228jj.

